

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.92:95

М. Й. Варій

доктор психологічних наук,
завідувач кафедри теоретичної та практичної психології
Національний університет «Львівська політехніка»

ЗАГАЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ І МОДЕЛЕЙ ПСИХІКИ ЛЮДИНИ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено загальний аналіз основних концепцій і моделей психіки людини, які відомі науці від стародавніх часів сьогодення, у площині їхньої структури та способів операційно-функціональної діяльності щодо відображення зовнішнього й внутрішнього світу в повному обсязі. Проаналізовано анімістичну, матеріалістично-механічну, емпірично-інтроспективну, психофізіологічну, психофізіологічно-енергетичну, психорефлекторнокольцеву, психофізичну, нейрофізичну, емоційну, когнітивну, фрейдівську, комплементарну, трансперсональну, структуралістичну, матеріалістичну, функціоналістичну, гештальтпсихологічну, психосоціальну, соціетальну, трансперсонально-динамічну й теологічну концепції психіки, а також «тілесно-машинну» модель психіки, неофрейдистсько-соціокультурні та езотеричні концепції та моделі психіки. Результати аналізу засвідчують відсутність концепцій та моделей, які б, по-перше, відповідали новітнім досягненням сучасної науки; по-друге, розкривали операційно-процесуальний бік діяльності психіки; по-третє, могли пояснити всі психічні явища, що трапляються в житті людини.

Ключові слова: психіка, концепції психіки, моделі психіки, операційно-функціональна діяльність психіки.

Постановка проблеми. Сьогодні продовжується пошук «універсальної» концепції психіки, яка б, по-перше, відповідала новітнім досягненням науки; по-друге, пояснювала перебіг усіх психічних явищ, зокрема й тих, які знаходяться за межами свідомості, якимось чином пов'язані з минулим і майбутнім; по-третє, розкривала операційно-функціональну діяльність та ін. У цей час склалася така ситуація, коли під час вивчення різних психічних явищ дослідники дуже рідко спираються на якусь концепцію чи модель людської психіки, а розглядають їх окремо, відірвано від неї, що є помилкою, оскільки ніколи не можна повністю зрозуміти окреме психічне явище без контексту функціонування всієї психіки, так само як не можна зрозуміти принципи руху без знання того, чий це рух (ракету, кулі, світла, літака, черепахи, вітру, людини, риби тощо).

Для того, щоб вийти на якісно новий рівень розуміння психіки людини й створення відповідної новітньої концепції, необхідно, насамперед, проаналізувати відомі науці концепції та моделі психіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед слід зазначити, що в наш час більшість підручників, навчальних посібників, монографій, дисертацій, що стосуються різних аспектів психології, написані без опори на конкретну кон-

цепцію чи модель людської психіки. Тому не має і їхнього всебічного аналізу. Проте основи такого аналізу започатковані в працях з історії психології [5-7; 10 та ін], а також у працях, у яких розглядається та чи інша концепція (модель) психіки [1-4; 8; 9; 11; 12]. Загалом аналіз літературних джерел свідчить, що в науці на сьогодні не зроблений усебічний аналіз концепцій та моделей психіки (системно-структурний, функціональний, антропологічний, синергетичний та ін.)

Мета статті – проаналізувати основні концепції й моделі психіки людини, відомі науці від стародавніх часів до наших днів, у площині їхньої структури й способів операційно-функціональної діяльності щодо відображення зовнішнього й внутрішнього світу.

Виклад основного матеріалу. Однією з перших з'явилася анімістична концепція психіки, у якій, як відомо, стародавні уявлення про навколишній світ пов'язані з анімізмом (лат. *anima* – це душа, дух) – вірою в прихований за видимими речами сонм духів (душ) як особливих «агентів» або «примар», котрі покидають людське тіло з останнім подихом, а за окремими вченнями (наприклад, знаменитого філософа та математика Піфагора), вони безсмертні й вічно мандрують у тілах тварин і рослин. Проте тут уявлення про душу пов'язували з матерією.

«Тілесно-машинна» модель психіки, яка виникла на основі ідей Рене Декарта, полягає в тому, що не лише такі м'язові реакції, як рефлекс, виникають автоматично, а й різні психічні стани. Їх здійснює тіло, а не душа. Декарт сформулював проект «машини тіла», до функцій котрої належать сприйняття, відображення ідей; утримання їх у пам'яті, внутрішні прагнення. Ці функції реалізуються через розташування її органів, вони здійснюються, мов рухи годинника або іншого автомата.

Інша – матеріалістично-механічна концепція психіки, в основу якої лягли погляди Томаса Гоббса, полягає в тому, що матеріальні речі, впливаючи на організм, зумовлюють відчуття. За законом інерції, із відчуття, у вигляді їхнього ослабленого сліду, з'являються уявлення. Вони формують ланки думок, котрі постають одна за одною в тому порядку, у якому змінювалися відчуття.

Емпірично-інтроспективна концепція психіки виникла на основі ідей Джона Локка, котрий сповідував походження всього складу людської свідомості від досвіду. Власне у досвіді вчений виокремив два джерела – відчуття та рефлексію. Разом з ідеями, котрі приносять органи чуття, виникають ідеї, породжені рефлексією як внутрішнім сприйняттям діяльності нашого розуму.

Психіка розвивається, оскільки з простих ідей формуються складні. Усі ідеї постають перед судом свідомості. Свідомість – відображає сприйняття людиною того, що відбувається в її власній думці.

У біологічній концепції психіку людини розкривають через процеси асоціацій, котрі є незалежними від свідомості рухових реакцій організму, з опорою на те, що самі асоціації проявляються у вигляді інтелектуальних, смислових процесів. Звідси виходить, що психіка – це біологічні реакції організму, які не підпорядковуються свідомості, проте спрямовуються на адаптацію організму до середовища з метою вижити в ньому.

Психофізіологічна концепція психіки пояснює появу психічного (психіки) як наслідку спроможності проходження нервових імпульсів рефлекторною дугою через нервову систему людини. Рефлекторна схема нервової системи, запропонована Декартом, виявилася правдоподібною завдяки відкриттю відмінностей між чутливими (сенсорними) та руховими (моторними) нервовими шляхами, що ведуть у спинний мозок.

Психофізіологічно-енергетична концепція психіки виникла на основі поглядів лідера нової психофізіології Германа Гельмгольца, який відкрив закон збереження енергії. Він розглядає психічне як знаряддя перетворення енергії в організмі.

Психорефлекторно-кільцева концепція психіки виникла на основі моделі рефлекторного кільця, яким Іван Сеченов замінив рефлекторну дугу.

Якщо кільце не замикається - дія порушується. Саморегуляція поведінки організму за допомогою сигналів є фізіологічною підставою схеми психічної діяльності, запропонованої вченим. За Сеченовимпочаткову ланку рефлексу становить не зовнішній механічний поштовх, а подразник-сигнал. На відмінність між подразником-стимулом і подразником-сигналом потрібно звернути особливу увагу. Дію стимулу обмежувало збудження нервових волокон. Сигнал відіграє подвійну роль, адже він звернений і до організму, який його сприймає, і до зовнішнього середовища, властивості котрого розрізняє. Унаслідок цього він інформує організм про ситуацію, до якої мають приєднатися робочі органи (м'язи), що володіють чутливістю. У них убудовано сенсорні прилади, котрі передають у мозок сигнали про досягнутий ефект, змушуючи, за необхідності, автоматично корегувати поведінку.

Фізична (психофізична) концепція психіки полягає в тому, що психічне прирівнюється до імпульса, який залежить від інтенсивності подразника, котрий визначає інтенсивність відчуття. Вона ґрунтується на психофізичному законі Вебера-Фехнера та законі Стівенса, які розглядають логарифмічну й ступеневу залежність між інтенсивністю подразника й інтенсивністю відчуття. Але в ньому психічний образ не визначається остаточною структурою відображеного фізичного об'єкта.

Близькою до фізичної є нейрофізична концепція психіки, яка прирівнює людську психіку до процесу звичних нейрофізичних реакцій (ранспортонів, метаболітів, медіаторів, проходження електричних сигналів тощо).

Емоційна теорія психіки полягає в тому, що вона в основу психічного ставить емоції, котрі виникають на базі інстинктів (сліпих спонук) та є спонукальними силами поведінки. Чарльз Дарвін зауважував, що без інстинктів, корені котрих сягають історії виду, організм не може вижити. Інстинкти пов'язані з емоціями. Науковець розглянув інстинкти не з погляду їхнього усвідомлення суб'єктом, а застосовуючи об'єктивні спостереження за виразними рухами. Коли такі рухи мали практичне значення, про це нагадують стискання кулаків або оскал зубів у сучасної людини. Такі агресивні реакції означали готовність до бійки.

Хімічна концепція психіки пояснює психічну діяльність як наслідок хімічних реакцій в організмі людини. Так, вплив на психіку фармакологічних речовин зумовлює явища (скажімо, галюцинації), котрі не можна пояснити на основі формули речовини.

Когнітивна концепція психіки визначає її як властиву живим організмам систему отримання, перероблення та фіксації інформації, котру когнітивісти уявляють за аналогією з функціонуванням обчислювальних приладів.

Фройдівська концепція психіки розглядає її як таку, що складається з трьох компонентів (рівнів): «ВОНО», «Я» і «НАД-Я» [8; 9]. На думку Зигмунда Фрейда, «ВОНО» – несвідомою частиною психіки, яка виявляється як вируючий казан біологічних уроджених інстинктивних потягів – агресивних і сексуальних. «ВОНО» насичене сексуальною енергією – «лібідо». Оскільки «ВОНО» – несвідоме та ірраціональне, то підкоряється принципу задоволення, тобто задоволення й щастя – головні цілі в житті людини. Другий принцип поведінки – гомеостаз – тенденція до збереження зразкової внутрішньої рівноваги.

Другий рівень людської психіки «Я» становить свідомість, яка перебуває в стані постійного конфлікту з «ВОНО», пригнічуючи сексуальні потяги.

Третій рівень людської психіки – це «НАД-Я», котре слугує носієм моральних стандартів

На «Я» впливають три сили: «ВОНО», «НАД-Я» і суспільство, яке висуває свої вимоги до людини. «Я» прагне встановити гармонію між ними, підкоряється не принципу задоволення, а принципу «реальності».

Неофройдистські-соціокультурні моделі психіки полягають у тому, що в них замість біологічних детермінант головними визнані соціокультурні чинники, які приводять у рух психічні механізми. Тут можна говорити про моделі психіки, обґрунтовані К. Хорні, А. Адлером та ін.

Комплементарна концепція психіки, яку розробив К. Юнг, розкриває психіку як взаємовідповідну в просторі й часі взаємодію свідомого й несвідомого компонентів за безперервного обміну енергією між ними. Для К. Юнга несвідоме не було психобіологічним скупченням відторгнутих інстинктивних тенденцій, витіснених спогадів і підсвідомих заборон. Він уважав його творчим, розумним принципом, що пов'язує людину зі всім людством, із природою й Космосом [11; 12].

Трансперсональна концепція психіки, яку обґрунтував С. Гроф [3], полягає в тому, що в психіці людини (її свідомості) не існує чітких меж й обмежень. Людина посередництвом психіки заново може повертатися в минуле, переживати його.

На основі цього С. Гроф виділяє в людській психіці чотири сфери, котрі перебувають за межами нашого звичайного досвіду свідомості:

1) сенсорний бар'єр, який дає змогу емпірично, тобто через досвід, увійти до сфери несвідомого, подолавши його;

2) індивідуальне несвідоме, яке охоплює витіснені з життя людини недозволені конфлікти, переживання-травми, будь-які події чи обставини життя людини від моменту народження до цього часу, котрі мають високу емоційну значущість і котрі людина може реалістично зазнати знову;

3) рівень народження й смерті (перинатальні матриці);

4) трансперсональна сфера [3].

Трансперсонально-динамічна концепція психіки, яку розробив італійський психіатр Р. Ассаджіолі [1], ґрунтується на припущенні, що людина перебуває в постійному процесі зростання, актуалізуючи свій невиявлений потенціал. Структура психіки особистості, за Р. Ассаджіолі, складна й має сім динамічних складових, а саме:

1) нижче несвідоме (пригнічені бажання, комплекси, інстинкти, давно забуті спогади);

2) середнє несвідоме – сфера, де перебувають усі наші психологічні навички й стани, які можна довільно перенести в поле свідомості;

3) вище несвідоме – еволюційне майбутнє людини, усе те, чого вона може досягти в процесі розвитку (вищі парапсихологічні здібності, інтуїція, творче натхнення, екстаз, духовність);

4) поле свідомості – безперервний потік відчуттів, образів, думок, почуттів, бажань, доступних свідомому аналізу;

5) свідоме особисте «Я» – центр свідомості особистості, але він зникає, коли людина засинає, перебуває під наркозом;

6) вище надособистісне істинне «Я» (або «СВОЄ»), яке перебуває над потоком думки й станів тіла й не схильне до їхнього впливу; а особисте, свідоме «Я» є лише віддзеркаленням «вищого Я», його проекцією на полі особистості;

7) колективне несвідоме (за К. Юнгом, «колективне несвідоме – передумова кожної індивідуальної психіки»). Між людиною та іншими людьми весь час відбуваються процеси «психічного проникнення» [1].

Структуралістична концепція психіки полягає в її розкритті як свідомості людини через її елементи. Нариклад, Тітченер розрізняв три категорії елементів свідомості: 1) відчуття; 2) образ; 3) почуття. Усе інше, згідно з його структурною школою, до свідомості не належить, приміром, абстрактне мислення.

Функціоналістична концепція психіки полягає в тому, що вона охоплює психічні функції (а не елементи) як внутрішні операції, котрі здійснює не безтілесний суб'єкт, а організм задля задоволення власної потреби в пристосуванні до середовища.

Телеологічний принцип (принцип доцільності) у функціоналізмі став головним у поясненні розвитку душевного життя. Різні види відчуттів і способи мислення досягли сучасного стану саме завдяки своїй корисності в регулюванні впливів людини на зовнішній світ. Так, В. Джемс уважав, що всі психічні процеси супроводжуються певними тілесними явищами й вони є функцією мозкової діяльності.

Гештальтпсихологічна концепція психіки розкриває її як апарат, що здатний формувати лише цілісні структури (гештальти) з фактів свідомості, котрі неможливо сформувані з певних елементів.

Гештальти мають власні характеристики й закони. Єдиною психічною реальністю, на думку гештальтпсихологів, є факти свідомості.

Психосоціальна концепція психіки виявляється в тому, що людська психіка є продуктом, який містить і неповторне психічне, і соціальне, котрі перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності.

Своєрідне розуміння відносин між індивідом і суспільним середовищем утвердилося у французькій психології. Особистість, її дії та функції пояснювали соціальним контекстом взаємодії людей. Таким способом виявляється внутрішній світ суб'єкта зі всіма унікальними ознаками.

Соціетальна концепція психіки розглядає її як систему, котра містить інформацію не лише про відображальні, але й генетично-універсальні та історико-стимулюючі компоненти. «Мається на увазі її здатність зберігати й передавати з покоління в покоління будь-яку інформацію без безпосередньої допомоги відображальних властивостей речової матерії (наприклад, мозку людини)» [4, с. 32-33]. Проте тут не розкрито, як у психіці така інформація зберігається й передається.

Матеріалістична концепція психіки розглядає її як системну властивість високоорганізованої матерії (мозку), що полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, у побудові суб'єктом невід'ємної від нього картини цього світу й саморегуляції на цій основі своєї поведінки й діяльності.

Дійсно, мозок людини випромінює величезну кількість електромагнітних хвиль різної частоти: альфа-хвилі (8-14 Гц), бета-хвилі (14-30 Гц), тета-хвилі (4-8 Гц), дельта-хвилі (1-4 Гц). Проте мозок людини є одним із найдосконаліших приладів, вивчений природою (і ще до кінця не вивчений людиною), але він не породжує психіку індивіда. Так само телевізор не «виробляє» різних картинок, котрі бачимо на екрані, а приймає й розкодує електромагнітні хвилі, де закладено відповідну інформацію.

Теологічна концепція психіки фактично прирівнює її до невмирущої душі, даної Богом.

Езотеричні концепції (моделі) психіки (їх також називають «символічними системами») репрезентують психічне, апарат якого дає змогу структурувати Простір Невидимого, виокремити те, що міститься в ньому. Езотерична модель є апаратом, абсолютно необхідним для орієнтації в Тонкому Світі й змістовної класифікації всього наявного в ньому.

Езотеричні моделі описують Психокосмос як Ціле, конкретизуючи окремі ділянки, елементи й деталі, розшаровуючи й анатомуючи живе, нерозчленоване ціле Суб'єктивного Світу.

Приклади різних езотеричних концепцій (моделей) психіки – це численні праці теософського

змісту й наближених до монотеїстських традицій, і тих, що перебувають поза офіційними церковними доктринами. До останніх можна зарахувати теософію О. Блаватської, А. Бейлі й О. Реріх, а також чимало моделей психіки, створених упродовж ХХ і на початку ХХІ ст.

Здійснивши загальний аналіз основних концепцій та моделей психіки, ми дійшли висновку, що, опираючись на кожну з них, не можна пояснити виникнення й перебіг більшості психічних явищ, які трапляються в житті людини. Так, явище миттєвого пізнання не можна зрозуміти, обмеживши себе уявленням про мозок як лише про безліч системно організованих клітин, ні з позицій психофізіологічної, психофізичної, нейрофізичної, хімічної, емоційної, фрейдівської та ін. концепцій і моделей психіки.

У фізіології та кібернетиці відомо, що образ об'єкта кодується за допомогою подвійного стану нервових клітин (збудженого й загальмованого), але нині це заперечують навіть фахівці в цих галузях. Виникає питання: яким чином кожна клітина кіркових полів здатна до відображення різних якостей предмета – кольору, звуку, матеріалу, внутрішньої будови, просторових контурів та ін.?

Так само не можна зрозуміти, яким чином через клітини, за допомогою лише мозку чи за допомогою хімічних реакцій, чи за допомогою рухових реакцій організму, чи за допомогою інстинктів та емоцій, чи за допомогою проходження нервових імпульсів рефлекторною дугою через нервову систему людини, чи за допомогою нейрофізичних трансформацій і под. дуже швидко проходить інформація не лише про предмети, явища і зв'язки між ними, а й про їхню значущість для людини? Яким чином формується нова думка, ідея, здійснюється винахід? Як відбувається осяяння? Не можна, приміром, зрозуміти, чому людина кохає саме цю людину, а не іншу і под.

А введення в біологію людини квантово-механічних уявлень, що допомогло по-новому розглядати поняття біологічного простору та часу, полів й енергій, принципів функціонування й законів збереження, котрі діють у живих системах, вищим утіленням яких є людина та її психічна діяльність, заперечують низку вищеподаних концепцій психіки, зокрема біологічну, психофізіологічну, психофізіологічно-енергетичну, фізичну (психофізичну), нейрофізичну та ін.

Висновки. Отже, загальний аналіз основних концепцій та моделей психіки свідчить, що, спираючись на кожну з них, не можна пояснити виникнення й перебіг більшості психічних явищ, які трапляються в житті людини, зокрема й тих, які знаходяться за межами свідомості, якимось чином пов'язані з минулим і майбутнім людини. У них фактично не розкрита операційно-функціональна діяльність самої психіки. Тому сьогодні

необхідний синтез наукових знань із різних галузей, дотичних до психічної діяльності людини, який повинен ґрунтуватися саме на інформаційно-енергетичній, духовній її організації.

Перспективи подальших розвідок полягають у більш глибокому всебічному аналізі комплементарної, трансперсональної, трансперсонально-динамічної, соціетальної, а також езотеричних концепцій (моделей) психіки людини.

Література:

1. Ассаджиоли Р. Психосинтез: Принципы и техники. Москва: Психотерапия, 2008. 384 с.
2. Берн Э. Психика в действии / пер. с англ. П.А. Самсонов. – Москва: Попурри, 2007. 432 с.
3. Грофф С. За пределами мозга: рождение, смерть, трансценденция в психотерапии. Москва: Соцветие, 1992. 336 с.
4. Донченко Е. Социетальная психика. Киев : Наук, думка, 1994. 300 с.
5. Ждан А. История психологии от античности до наших дней. Москва: Пед. общество России, 2002. 512 с.
6. Роменец В. История психологии: Стародавний світ. Середні віки. Відродження: навч. посіб. Київ: Либідь, 2005. 916 с.
7. Роменец В., Маноха І. Психологія ХХ століття: підручник. Київ: Либідь, 1998. 992 с.
8. Фрейд З. Психология бессознательного. Москва: Прогресс, 1990. 448 с.
9. Фрейд З. «Я» и «Оно»: сборник / Пер. с нем. Санкт-Петербург: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. 288 с.
10. Шульц Д., Шульц С. История современной психологии / пер. с англ. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. 528 с.
11. Юнг К. Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1991. 304 с.
12. Юнг К. Психика: структура и динамика / пер. А. Спектор. Москва: АСТ, 2005. 416 с.

Варий М. Й. Общий анализ концепций и моделей психики человека до XXI века

В статье проведен общий анализ основных концепций и моделей психики человека, известных науке от древних времен до сегодняшнего дня, в плоскости их структуры и способов операционно-функциональной деятельности с целью отражения внешнего и внутреннего мира в полном объеме.

Проанализированы анимистическая, материалистически-механическая, эмпирически-интроспективная, психофизиологическая, психофизиологически-энергетическая, психорефлекторно-кольцевая, психофизическая, нейрофизическая, эмоциональная, когнитивная, фрейдовская, комплементарная, трансперсональная, структуралистическая, материалистическая, функционалистическая, гештальтпсихологическая, психосоциальная, социетальная, трансперсонально-динамическая и теологическая концепции психики, а также «телесно-машинная» модель психики, неофрейдистско-социокультурные и езотерические концепции и модели психики. Результаты анализа показывают отсутствие концепций и моделей, которые отвечали бы, во-первых, новейшим достижениям современной науки; во-вторых, раскрывали бы операционно-функциональную сторону деятельности психики; в-третьих, могли бы объяснить все психические явления, которые происходят в жизни человека.

Ключевые слова: психика, концепции психики, модели психики, операционно-функциональная деятельность психики.

Varii M. Y. General Analysis of the Conceptions and Models of the Human Psyche to the XXI Century

The general analysis of the basic conceptions and models of the human psyche that are known to science from ancient times to the present day, in the plane of their structure and methods of operational and functional activity on the reflection of the external and internal world in full, is made in the article. There have been analyzed the animistic, the materialistic and mechanical conceptions, the empirical and introspective conception, the psychophysiological, psychophysiological-energy, psychoreflex-ring, physical (psychophysical) conceptions, and also the neurophysical, emotional, cognitive, Freudian, complementary, transpersonal, structural, materialistic, functionalist, Gestalt Psychology, psychosocial, societal, the transpersonal and dynamic, teological conceptions of the psyche, and also the "body machine" model of the psyche, Neo-Freudian-socio-cultural models and the esoteric conceptions and models of the psyche. The results of the analysis confirm the lack of the conceptions and models that would, firstly, correspond to the latest achievements of modern science; secondly, would disclose the operational and procedural side of its activities of the psyche; thirdly, would be able to explain all mental phenomena that occur in human life.

Key words: psyche, conceptions of the psyche, models of the psyche, operational and functional activity of the psyche.